

UDK: 22.06.21.

Islom QARSHIYEV,
JDPU katta o'qituvchisi
E-mail: qarshiyev6969@gmail.com

Falsafa fanlari doktori prof A.Saidkasimov taqrizi asosida

TAFAKKUR USLUBI TUSHINCHASI VA UNING NAMOYON BO'LISH SHAKLLARI

Annotation

Maqolada inson tafakkur tushunchasining namoyon bo'lish shakllarini bilish Falsafiy bilimlarning eng azaliy va navqiron tadqiqot ob'ektlaridan biri bo'lgan tafakkur va tafakkur uslubining o'ziga xos xususiyatlari ochib berilgan. Tafakkur uslubi bilishning yuqori ratsional bilish bosqichi o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Tafakkur, uslub, namoyon, ratsional, navqiron, fikrlash, aqliy bilish, sinonim, predmet, ichki, so'z.

ПОНЯТИЕ СТИЛЯ МЫШЛЕНИЯ И ЕГО ФОРМЫ ПРОЯВЛЕНИЯ

Аннотация

В статье раскрыты формы проявления понятия человеческого мышления, а также уникальные особенности мышления и стиля мышления, которые являются одной из самых древних и одновременно современных исследовательских объектов философских знаний. Изучена стадия рационального познания, являющаяся высшим уровнем познавательной деятельности.

Ключевые слова: Мышление, стиль, проявление, рациональный, молодой (новаторский), размышление, умственное познание, синоним, предмет, внутренний.

THE CONCEPT OF THINKING STYLE AND ITS FORMS OF MANIFESTATION

Annotation

The article reveals the forms of manifestation of the concept of human thinking, as well as the unique features of thinking and thinking style, which are one of the most ancient and at the same time modern research objects of philosophical knowledge. The stage of rational knowledge, which is the highest level of cognitive activity, is studied.

Key words: Manifestation, rational, young (innovative), reflection, mental cognition, synonym, subject, internal.

Kirish. Falsafiy bilimlarning eng azaliy va navqiron tadqiqot ob'ektlaridan biri bo'lgan tafakkur va tafakkur uslubining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish muhim ahamiyatga ega. Avvalo, tafakkur – o'zi nima, degan savolga qisqacha to'xtalib o'tsak. "Tafakkur, arabcha so'z bo'lib, o'zbek tilidagi "fikrlash", "aqliy bilish" so'zlarining sinonimi sifatida qo'llaniladi. Narsa va hodisalarning mohiyatini tushunishga tafakkur yordamida erishiladi. Tafakkur bilishning yuqori ratsional (lotincha ratio – aql) bilish bosqichi bo'lib, unda predmet va hodisalarning umumiy, muhim xususiyatlari aniqlanadi, ular o'rtasidagi ichki, zaruriy aloqalar, ya'ni qonuniy bog'lanishlar aks ettiriladi"[1].

Manbalarda keltirilishicha, tafakkur quyidagi asosiy xususiyatlarga ega: birinchidan, unda voqelik abstraktlashgan va umumlashgan holda in'ikos qilinadi. Hissiy bilishdan farqli o'laroq, tafakkur bizga predmetning nomuhim, ikkinchi darajali belgilaridan fikran chetlashgan, mavhumlashgan holda, e'tiborimizni uning umumiy, muhim, takrorlanib turuvchi xususiyatlariga va munosabatlariga qaratishimizga imkon beradi. Ikkinchidan, tafakkur borliqni bilvosita aks ettiradi. Unda yangi bilimlar tajribaga har safar bevosita murojaat etmasdan, mavjud bilimlarga tayangan holda xosil qilinadi. Fikrlash bunda predmet va hodisalar o'rtasidagi aloqadorlikka asoslanadi. Uchinchidan, tafakkur insonning ijodiy faoliyatidan iborat. Unda bilish jarayoni narsa va hodisalarning eng murakkab xususiyatlarini o'rganish, hodisalarni oldindan ko'rish, bashoratlar qilish imkoniyati vujudga keladi. To'rtinchidan, tafakkur til bilan uzviy aloqada mavjud. Fikr ideal hodisadir. U faqat tilda moddiy hodisaga aylanadi. Boshqacha aytganda, til fikrning bevosita voqe bo'lishidir.

Tafakkur uslubi esa, muayyan fikrlash tarzi bo'lib, unda sezgi va aql ko'rsatkichlariga asoslangan holda, voqelik tasavvur etiladi. Inson o'z tafakkurida voqelikdagi narsa va hodisalarni hamda ularning rivojlanish taraqqiyotini o'zining mantiqiy tushunchalari, tushunish qobiliyati orqali anglaydi. Muayyan

tushunchalar, belgilar, jarayonlar, nazariyalar yordamida erishilgan bilimlarni mantiqan anglab olish natijasida tafakkur uslubi shakllanadi. Bizning fikrimizcha, tafakkur uslubi – jamiyat va tabiat taraqqiyoti qonunlarini to'g'ri idrok qilish va ularga xolisona, mustaqil baho berishdir. Tafakkur uslubi evolyutsion xarakterga ega, vaqtning o'tishi, jamiyat mafkurasining o'zgarishi bilan u ham o'zgarib boraveradi. Oqibatda jamiyat taraqqiyoti qonun va normalarning yangi g'oyalarga va me'yorlarga mos kelmasligi bilan yangi tafakkur tarzi shakllanadi.

Vaqt va makonga nisbatan tafakkur uslubining ko'plab turlari mavjud. Ular shaxsning (yoki biror-bir ijtimoiy guruhning) fikrlash tarziga nisbatan qo'llaniladi. Masalan, ilmiy, ijodiy-badiiy, ilmiy, sofistik, metafizik, dialektik, eklektik, analitik, germenevtik, avtoritar, liberal, formal-mantiqiy, sinergetik, ekologik va boshqa tafakkur uslublarini farqlash mumkin. Ta'kidlash joizki, tafakkur uslubining shakllanishi va namoyon bo'lishi ijtimoiy-tarixiy vaziyat bilan bir qatorda geografik, etnik xususiyatlarga ham chambarchas bog'liq. Masalan, o'zbek millatining tafakkur uslubi, ya'ni fikr yuritish san'ati nemis yoki ingliz millatining tafakkur uslubidan tubdan farq qiladi. Yoki o'rta asrlarda yashagan fuqaroning hozir hayot kechirayotgan fuqaro bilan fikrlash uslubi ham hech qachon bir xil, xatto o'xshash ham bo'lmasligi mumkin (vaholanki, aynan bitta hududga nisbatan tadqiq etilganda ham). Shu bois, tafakkur uslubi o'zgaruvchan xarakterga ega ekanligini doim yodda tutish lozim.

Tafakkur uslublarining mazmun mohiyatini tahlil qilish uchun avvalo, tafakkur uslubining nazariyalarini, ilmiy tavsifini, farazlarini /gipotezalarini/ va boshqa mantiqiy xususiyatlarini ko'rsatib o'tish lozim.

Nazariya - predmet to'g'risida bilimlarning xususan, muayyan tushunchalarning, qonunlarning, g'oyalarning, farazlarning sistemasidan iborat. Nazariya predmetning fundamental qonunlarini ochishga imkon beradi. Nazariya

qurilmasa, predmet to'g'risidagi turli bilimlarni birlashtirib bo'lmaydi.

Farazga keladigan bo'lsak, faraz shaklidagi fikr dastlab ehtimoliy xarakterga ega bo'lib, agar u asoslansa, haqiqatga aylanadi.

U yoki bu tushunchalarning tafakkur uslubining qaysi turiga mansubligini aniqlash – bu tavsif hisoblanadi. Masalan, materiya va uning atributlari haqidagi nazariyalar – falsafaning ontologiya bo'limiga tegishli. Haqiqat, nazariya, ilm, bilish tushunchalari esa, falsafaning gnoseologiya bo'limiga tegishli tushunchalardir.

Ilmiy tafakkurda gipoteza tushunchasi, o'rganilayotgan uslub shaklining vujudga kelish sabab va xususiyatlarini ochib beruvchi asosli taxminiy bilim shakli sifatida qo'llaniladi. «Tafakkur uslubining turli xillari xususiyatini aniqlash uchun har birini konkret tahlil qilish zarur. Shu maqsada, oddiy, ilmiy va falsafiy tafakkur uslublarini bir – biridan farqlash maqsadga muvofiqdir. Oddiy tafakkur uslubi deganda, inson o'z ongida narsalar olamini so'z, jumlarlar orqali aks ettirib, ularni anglab olishda mavjud empirik dalillarga asoslanib, xatti – harakat yo'nalishini belgilashi tushuniladi. Ilmiy tafakkur oddiy tafakkur kabi amaliy harakatga muvofiq keladigan jarayonni ishlab chiqishda o'rganiladigan ob'ektlar haqidagi bilimlarni vositali aks ettirish va anglab olishni ifoda etadi. Falsafiy tafakkur uslubi ilmiy uslubdan shu bilan farq qiladiki, moddiy olam va uning rivojlanish qonuniyatlarini aks ettirish hamda anglab olish muayyan dunyoqarash va metodologik printsiplar asosida amalga oshiriladi»¹

Endi ayrim tafakkur uslublarining mazmuni bilan tanishib chiqsak. Avvalo, ilmiy tafakkur uslubiga to'xtalsak. Ilmiy tafakkur uslubi o'z gnoseologik funksiyasiga ko'ra murakkab jarayon bo'lib, mantiqiylik va tarixiylik muhim ahamiyat kasb etadigan, o'zida dunyoqarashlik, boshqaruvchilik, ilmiy bashorat qilish kabi tamoyillarni qamrab olgan, amal qilishiga ko'ra o'zgaruvchan xarakterdagi bilimdir [2].

Bu tushuncha bilimning metodologik parametrlari, ya'ni sub'ekt-ob'ekt, ob'ekt-sub'ekt munosabatlarini, nazariya va amaliyotning mutanosibligini, haqiqat, nazariya, uslub, dalil, ideallarning ilmiy til, ya'ni ijodning mantiqiy–gnoseologik jihati haqidagi tasavvurlarni mujassamlashtiradi. Taxlillar shundan dalolat beradiki, tashqi olam, tabiat va jamiyat, materiya va uning atributlari haqidagi ontologik tasavvurlar ijodning muhim metodologik omillari sifatida namoyon bo'ladi. Dunyoqarashlik va metodologik tamoyillar tizimi sifatida ilmiy tafakkur uslubi ilmiy bilimga aniq tarixiylik shaklini beradi, uning tashqi va ichki tuzilishini tashkil qiladi. O'z navbatida u konkret shaxsiy bilim bilan uyg'unlashib ketadi. Shu ma'noda, o'zida mantiqiy va metodologik postulatlarini mujassamlashtirar ekan, ilmiy tafakkur uslubi nafaqat bilimni tashkil qilish, balki u yoki bu muammoni xal qilishning yo'llarini ham aniqlash imkoniyatini beradi[3].

Agar ilmiy tafakkur uslubini ilmiy matnda ifodalasak va qayd qilsak, unda u mantiqiy shaklga ega bo'lgan fikrlarning regulativ tamoyillari tizimi sifatida namoyon bo'ladi va faqat olim faylasuflarning fan haqidagi nazariy mulohazalaridagina anglanadi. Shu ma'noda ilmiy tafakkur uslubi aslida fundamental xarakterga ega bo'lib, barcha metodologik jihatlarida o'zgaruvchanlik xususiyatiga ega. Shu sababga ko'ra u uzoq vaqt shakllanadi va bu ilmiy tafakkur uslubining umumiy modelini yaratishga yo'naltirilgan barcha harakatlar befoya ekanini ko'rsatadi. Zero, shu kungacha ob'ektning murakkabligini hisobga olmagan xususiy modellarning yoki ilmiy tafakkurning bir yo'nalish asosidagi modelini yaratishga qilingan harakat bilan kifoyalanilgan. Kelgusida metodologlar va fan tarixchilari ilmiy tafakkurning kategorial apparatini, uning tasnifi yanada chuqurroq va kengroq ilmiy ot doirasida hal qilishi lozim bo'ladi. N.Shermuxe medovanning ta'kidlashicha, ilmiy tafakkur uslubining mohiyati fanning ijtimoiy-madaniy omillar ta'sirida rivojlanishi va ichki ilmiy jarayonlarning ahamiyatini tushungan holdagina to'liq anglanishi mumkin.¹ Shuning uchun, bir tomondan, ilmiy tafakkur uslubining rivojlanishi qanday omillar bilan bog'liqligini aniqlash, ikkinchidan esa, qanday qilib ijod orqali fanning falsafiy-metodologik asoslari mantiqiy omilga aylanib uni o'zgartirishini ilmiy asoslash lozim. Zero, bilish jarayonining vorisiyligi, unda turli ziddiyatli jihatlarining namoyon bo'lishi,

metodlarning almashinib turishi kabi muhim tomonlar ilmiy tafakkur evolyutsiyasini tushuntira olmaydi, balki bu jarayonni qanday shakllanishini izoxlaydi xalos. O'z navbatida, ilmiy otlardagi faqat iqtisodiy-ijtimoiy va texnik ehtiyojlarning hisobga olinishi ham ilmiy tafakkur uslubining falsafiy va metodologik tamoyillari o'zgarishlarining sabablarini izohlab bera olmaydi. Shu ma'noda fan taraqqiyotida rivojlangan tuzilishga ega bo'lgan ilmiy tafakkur uslubi ob'ektiv reallikni yanada chuqurroq va kengroq anglashga yo'naltiriladi hamda muayyan natijalarga erishadi. Shu bilan birga, ilmiy tafakkur uslubi qandaydir aniq bilimlar, anglab olingan haqiqatlar doirasi bilan chegaralanmaydi, balki doimo o'z davrining izlanuvchanlik ruhini mutaxassis va larning yangilikka intilishi jarayonida namoyon qiladi. Bu esa, ilmiy tafakkur uslubining yashirin tarzda namoyon bo'lish jarayonini ifodalaydi. Fanda yagona qoidaga rioya qiluvchi, barcha sohalar uchun bir xil ilmiy tafakkur uslubining umumiy shakli mavjud bo'lmaydi. Chunki fanda doimo ilmiy tafakkurning yangi elementlari shakllanadi va shu sababga ko'ra bu jarayon doimo ziddiyatli xarakterga ega bo'ladi. Yana bir muhim tafakkur uslubi bo'lmish - ijodiy tafakkur o'zagini yaratuvchanlik tashkil qiladi. Bunda keng ma'noda ob'ektga sub'ekting faol, izchil ta'siri tushuniladi. Mazkur ta'sir jarayonida inson o'zini qurshab turgan muhitni ijobiy tomonga o'zgartiradi, shu paytgacha ko'rilmagan, bilinmagan, o'rganilmagan, g'aroyib va jozibali yangilikni yaratadi yoki kashf etadi. Inson ijodiy tafakkur jarayonida ham dunyoni o'zgartiradi, xam o'zini yaratuvchi, ijodkor, kashfiyotchi sifatida kashf etadi.¹

Shaxs ijodiy tafakkur vositasida yangilik yaratadi, xilma-xil muammolarni qo'yadi va hal qiladi, ularning o'ziga xos yechimlarini, ba'zan bunday yechimlarga nisbatan betakror yondashuvlar, usullar, metodlar topadi. Yoshlarda ijodiy tafakkurni shakllantirib borish muhim axamiyatga ega bo'lib, ularning bunyodkorlik faoliyatini rag'batlantiradi. Ijodiy tafakkur uslubi voqea-hodisalarni o'zaro taqqoslagan holda kengroq mushoha yurgizish san'atidir. Teran fikr ham ijodiy tafakkurni boyituvchi asosiy omildir.²

Inson tafakkurga ega, aqlli va ayni paytda o'z tafakkuri va aqlini ijodiy rivojlantirishga qodir ijtimoiy mavjudotdir. Inson faoliyatidagi barcha jihatlar oxir-oqibat insonning aqli, tafakkurining ijodiy xarakteriga, ijtimoiyligiga borib taqaladi. O'z navbatida insonning ijtimoiyligi va aqli, ijodiy tafakkuri uzviy o'zaro bog'liq, bir birini taqozo etadi. Inson tafakkurining ijodiy xakteri uning ijtimoiylashuvini ta'minladi. Tafakkur ijodiy yondoshilgan holda rivojlangan sayin insonlararo aloqalar sifatii bosqichga ko'tarila boshlandi. Insoniyat tadrijiy taraqqiyoti inson bilimlari, tafakkurining, ijodiy rivojlanayotganligi hamda ushbu asoslarda ijtimoiy faoliyatining samarali mohiyat kasb etayotganligi natijasidir. Insoniyat o'z tarixiy taraqqiyoti jarayonida ijtimoiy murakkabliklarni bartaraf etishda tafakkurining ijodiy xakteri sabab bo'lib, qiyinchiliklarni bartaraf etish yo'llarini topdi. Hamda buyuk ilmiy va badiiy kashfiyotlarni amalga oshirdi, ijtimoiy munosabatlarni takomillashtirib, umuminsoniy taraqqiyotni ta'minladi.

Ijodiy tafakkur uslubining samarali faoliyatini ta'minlash jamiyat ongini, tafakkurini milliy mentalitetga yot bo'lgan aqidaparastlikning turfa ko'rinishlaridan saqlashda zaruriy omildir. Shuningdek, ijtimoiy hayotda ro'y berayotgan yangilanishlar, islohotlar mazmunini, maqsadini teran idrok etib, ularning amaliy natijasiga erishish uchun o'z faoliyatlarini yo'naltirish ijodiy tafakkur tarzini taqozo etadi. Tafakkurning ijodiy xakterini ta'minlagan holda global axborotlashuvning ijtimoiy hayotning barcha sohalariga jadallik bilan kirib kelayotgan bir sharoitda yoshlarda g'oyaviy immunitetni rivojlantirib, globallashtiruvning milliy axloqqa mos jihatlarini ijtimoiy ongga qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirish muhim mohiyatga ega. Shuningdek, kuchayayotgan raqobat, gegemonlikni da'vo qiluvchi ayrim davlatlarning g'oyaviy-mafkuraviy tazyiqlari, axborotlar xuruj, "ommaviy madaniyat" niqobi ostidagi madaniy ekspansiyalar tahdidi sharoitida jamiyat a'zolari, jumladan yoshlar tafakkurining ijobiy mohiyatini barqarorlashtirish bugungi kunning dolzarb vazifasidir.

Mustaqillik yillarida milliy tafakkurni shakllantirish muhim vazifalardan biri edi. Milliy tafakkur - milliy ongning aqliy faoliyat, amaliyot borasida namoyon bo'lishidir. Mustaqil

milliy, ijodiy tafakkur ham-ma'naviy kamolotning asosiy belgilaridandir. Yoshlarimiz ongida milliy manfaatlarni anglab yetish, himoya qilish va ularni amalga oshirish yo'llarini o'ylash milliy mustaqillik tafakkurining asosiy jihati hisoblanadi. Unga bevosita ta'sir qiluvchi omillar - millatning axloqi, ruhiyati, tarixiy an'analari, turmush tarzi, mehnat faoliyatining xususiyati, yo'nalishlari va hokazolardir. Milliy tafakkur uslubi asosida yuksak ma'naviyatli shaxslarni voyaga yetkazish – davlatimiz siyosatining asosiy maqsadlaridan biridir. Yoshlarda mustaqillik tafakkuri va milliy iftixor, g'urur bo'lmas ekan, ularda fidokorlik, vatanparvarlik, millatparvarlik kabi xislatlar ham rivojlanmaydi. "Ta'limning yangi modeli jamiyatda mustaqil fikrlovchi erkin Shaxsning shakllanishiga olib keladi, o'zining qadr-qimmatini anglaydigan, irodasi baquvvat, iymoni butun, hayotda aniq maqsadga ega bo'lgan insonlarni tarbiyalash imkoniga ega bo'lamiz. Ana shundan keyin ongli turmush kechirish jamiyat hayotining bosh mezoniga aylanadi. Shunda odam olomon bo'lib emas, aksincha-o'z aqli, o'z tafakkuri, o'z mehnati, o'z ma'suliyati b-n, ongli tarzda, ozod va hur inson bo'lib yashaydi". Ma'naviy kamolotning mezonlaridan biri bo'lgan milliy tafakkur uslubi serqirra va keng qamrovlidir. Uning asosiy funktsional xususiyatlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

-o'z Vatanining istiqboli va mustaqilligi uchun qayg'urish;

-o'z xalqi, yurti qadr-qimmatini, sha'ni, or-nomusini anglash va buni himoya qilish;

- iste'dodi, bilimi, mehnati, imkoniyatlarini va zarur bo'lsa o'z jonini ham yurt istiqboli, baxti uchun baxshida etish;

-xalqining farovonligi va tinchligi uchun qayg'urish va boshqalarni mustaqillik tafakkuri o'z ichiga qamrab oladi.

Ajdodlarimiz bizga qoldirgan boy va muqaddas ma'naviyat - bu mustaqillikdir. Ana shu ma'naviyatni asrab-avaylash nafaqat har birimizning burchimiz, balki davlat ahamiyatiga molik bo'lgan muhim vazifadir. Bu muhim vazifani amalga oshirish naqadar zarurligini butun xalqimiz va yoshlarimiz ongiga singdirish esa juda katta ahaiyat kasb etadi.

Umuman olganda, tafakkur uslubi ya'ni fikrlash san'atining o'ziga xosligi tarixi insonning ongli faoliyat yurita boshlagan davriga borib taqaladi. Shu jihatdan, tafakkur uslubi masalasi falsafaning bilish sohasidagi eng qadimiy va har doim dolzarb ahamiyatga ega masalalaridan biridir. Uning mazmuni, namoyon bo'lish shakllari va xususiyatlarini keyingi paragraflarda yanada chuqurroq tahlil qilamiz.

ADABIYOTLAR

1. Туленов Ж. Фалсафий маданият ва маънавий камолот. –Т.: Мехнат, 2000. –Б.60–63.
2. Шермухамедова Н. Стиль научного мышления. –Т.: Университет, 2004. –С.74.
3. Курбонова Л. Ижодий тафаккурнинг фалсафий-методологик тахлили. Фалс.ф.номзоди Диссер. –Т.: Фалсафа ва ҳуқук, 2007. –Б. 43.